

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Ընտանիքի արհեստագործութիւնը իւր որակութեամբ և քանակութեամբ պայմանաւորւում է ընտանիքի ընդհանուր կեանքով: Ուստի նախ քան նրա արհեստագործական աշխատութիւններին անցնելը, ծանօթանանք գիւղացու ընտանեկան կեանքի հետ ընդհանրապէս: Մենք ի նկատի ունինք, զուտ գիւղական ընտանիքները, որոնք գտնւում են քաղաքի ազդեցութիւնից տակաւին ազատ մնացած գիւղերում *): Իսկ ընտանիքի մասին խօսելուց առաջ պիտի գաղափար ունենանք առհասարակ հայկական գիւղի մասին:

Հայկական գիւղը ընկած է շատ անգամ որևէ լեռնալին մակերևութի վրայ, կամ մի ձորի մէջ: Սրա առաջին պատճառը հայոց աշխարհի խորդուբորտ մակերևութին է, բայց սրան միև կողմից նպաստում է կեանքի անսպասելի զրուցութիւնը: Նմանօրինակ հանգամանքների պատճառով, տները չեն կազմում կանոնաւոր շարքեր, այլ անկանոն կերպով ցրուած են, շատ անգամ էլ այնպէս, որ մի տան կտուրը

*) Անշուշտ մասնաւոր աղբյուրի գիւղերն ի նկատի ունի պ. Ղորղանեանց, որ գանգատւում է ասելով. «Մեր աշխարհը մեր ամբողջով հանգերէ գեռ շատ հեռու է մեր իգէալներից, մեր չորս կողմը թանձր տգիտութիւն է. ժողովուրդը աղքատ, բարձր, ընդհանրապէս, նահապետական, ամէն մի աւան ապրում է իր սովորութիւններով, իր ճաշակներով, իր շարժ ու բարով...: Մեր երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ զուք ոչինչ ընդհանուր չէք գտնի, ամէն մի գիւղ իր առանձին կեանքն ունի, այդ կեանքը խիստ որոշ սահմաններ ունի, այդ շրջանները նոյնքան հին են, որքան և ինքը կեանքը» («Մշակ» 1896, № 66):

միւսի համար բակի տեղ է ծառայում: Հասկանալի է, որ այս դէպքում իսկական փողոցների մասին խօսք լինել չէ կարող: Գիւղացին անցուգարձ է անում բակերով և կտուրներով, որպէս իրան յարմար է թւում և ոչ ոք նրա դէմ չէ բողոքում: Ուստի և որոշ, սահմանափակ բակեր չկան: Գիւղացին սլափնէներ չէ դնում իւր և հարեանի մէջտեղում: Իսկ սլափնէները կամ չափառները գտնուում են կամ այգիների, սլափնէների շուրջը, կամ գիւղի ծայրերում ընկած բակերում (տրտաքին թշնամու դիմաց) *):

Գիւղի բնակիչների մէջ սովորաբար գոյութիւն ունին ջերմ փոխադարձ յարաբերութիւններ, թէև գիւղը ամբողջովին վերցրած՝ քիչ յարաբերութիւն ունի հարեան գիւղերի հետ, որովհետև ճանապարհները շատ անգամ դժուար և վտանգաւոր են: Իւրաքանչիւր հայ գիւղ ունի իւր մօտակայքում կիսավայրենի մահմեդական հարեաններ: Բացի այդ, Տաճկա-Հայաստանում մինչև օրս էլ, իսկ Անգրկովկասում մինչև վերջին տասնամեակները, կառավարութիւնը, օրէնքները սակաւ են կարողանում իրանց ապահովացնող ազգացութիւնը իրօք արգիւնաւոր անել: Ահա թէ ինչու իւրաքանչիւր գիւղ ապրում է իւր առանձնացած կեանքով, որը արտայայտւում է մանաւանդ այն հանգամանքի մէջ, որ երբեմն իւրաքանչիւր գիւղ իւր սեպհական բարբառն ունի, և չնայելով որ ամենքն էլ հայերէն են խօսում, այ-

*) Համեմատութեան համար կը դնենք ալտեղ Եօպէնի նկարագրութիւնը մեր դարի առաջին տասնամեակներից, լոյսինչ աւելի տեղեղ բան չկալ, որքան Հայկական նահանգի գիւղը. հողով ծածկուած փոսեր, առանց որևէ կարգի և միմեանցից բաժանուած դարչառտ աղբակոտերով կամ ոչ պակաս հոտած լճակներով, փողոցները կամ շաւիղները սլորուած են բնակարան ներկապանող հիւղերի կտուրներով. անդ է գիւղի ընդհանուր պատկերը: Աւելի ցածր տեղերում գիւղերը պակաս տեղեղ են: Աչքը զուարճանում է կանաչազարդ այգիներով և անտառներով, որոնք ծածկում են գիւղի մերկութիւնը, որպէս զարդարունք: Բայց կապու բոլոր ալդ գիւղերը միմեանց նման են (Шопентъ. Истор. Пам. Стр. 484).

նուամենայնիւ մէկ գիւղը միւսին հեշտութեամբ չէ հասկանում:

Այնուամենայնիւ համագիւղացի ընտանիքների մէջ, ինչպէս ասուեցաւ, տիրապետում է բաւական բարեկամական յարաբերութիւն: Իւրաքանչիւր գիւղացի և իւրաքանչիւր ընտանիք միշտ պատրաստ է իւր համագիւղացիներին գործով և խորհրդով օգնական հանդիսանալու: Որպէս օրինակ, կարող ենք առաջ բերել հետևեալ սովորութիւնը: Հարիւր ընտանիքից բաղկացած մի գիւղում կան օրինակ 20 նիւթապէս աւելի ապահով ընտանիքներ, որոնք սեպհական գութան ունին, որովհետև վերջինս բաւական թանգ է արժեքում: Իւրաքանչիւր գութանատէր կարող էր իւր գութանից առանձին արգիւնք ստանալ (վարձով տալ և այլն): Սակայն այդ չէ տեղի ունենում նահապետական գիւղերում: Միւս կողմից մի գութանը պիտի ունենայ 10 - 12 գլուխ անասուններ^{*)}, որը նոյնպէս հազիւ ընտանիքներ կարող են ձեռք բերել: Եւ ահա գութանատէրը հարաքաշ է կազմում մի շարք ուրիշ ընտանիքների հետ: Իւրաքանչիւրը սրտնցից ներկայանում է իւր ունեցած անասուններով: Այնպէս որ, հարաքաշի անդամների մասնակցութիւնը համահաւասար չէ: Բայց և այնպէս՝ հարաքաշը հերկում է իւր բոլոր անդամների հոգերը: Այս դէպքում ուշադրութեան է արժանում մասնակցող ոյժերի (մարդ թէ անասուն) թիւը, իսկ գութանը շատ անգամ հաշւի չեն գցում: Հետաքրքիրը և ընկերասիրականը այստեղ այն հանգամանքն է, որ իւրաքանչիւր գութան ունեցող միանում է միայն գութան չունեցողների հետ և այնպէս կազմակերպում են միութիւնը, որ ամենաաղքատ գիւղացու գործն էլ գլուխ է գալիս:

Այս օրինակից տեսնում ենք մենք նախ, որ գիւղացի-

^{*)} Գութանով աշխատելը դժուար գործ է. խիստ մեծ ու ազիզ գութանին լծում են երբեմն 14 զուգ եղ կամ գոմէշ. չորս տղամարդիկ անխնայ կերպով քշում են անասուններին, իսկ հինդերորդը գութանն է կառավարում. (Шопенъ. Истор. Памяти. Стр. 737 .

ները հարկաւոր գէպքում կարողանում են միացնել իրանց ոյժերը, իսկ միւս կողմից, որ հարուստները բաւական եղբայրաբար են վերաբերւում գէպի իրանց աղքատ համագիւղացիները: Նոյնը երևում է և հետևեալ հանգամանքից:

Իւրաքանչիւր գիւղում կան մի քանի մեծ օջախներ^{*)}: Սրանք աւելի մեծ և աւելի ապահովուած ընտանիքներն են: Պէտք է նկատել, որ գիւղական ընտանիքի մեծութիւնը և նիւթական ապահովութիւնը համարեա միշտ միմեանցով պայմանաւորուած են: Երբ ընտանիքը մեծ է, նա ապահովուած էլ է և ընդհակառակն: Այդպիսի ընտանիքները պահում են իրանց արժանաւորութեամբ, և սրա համեմատ էլ յարգանք են ստանում համագիւղացիներից: Գիւղացու աշխին մեծ նշանակութիւն ունի մեծ օջախի որդին կամ աղջիկը լինելը: Եթէ որեւէ գիւղացի պատահամբ հարստանում է, բայց իւր վարմունքի, բնաւորութեան մէջ մուլթր կէտեր է ունենում, ապա այդ տիւրը հանգամանքը բացատրում են ասելով, թէ նա իսկական օջախի սերունդ չէ: Գիւղացու այդպիսի հայեացքը մեծ օջախների վրայ, անշուշտ առաջ է գալիս նրանից, որ մեծ մասամբ մեծ օջախները բարեկամաբար են ապրում միւս գիւղացիների հետ:

Այժմ անցնենք առանձին ընտանիքին:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքների ազդեցութեան տակ, հայ գիւղացին սովորել է միեմարութիւն որոնել իւր ընտանիքի գրկում: Վերջինս իւր զուտ գրութեան մէջ ներկայացնում է մի նախահայրական միութիւն, որը ունի չորս

^{*)} Շատ անգամ մարդ զարմանում է, մտնելով մի մեծ գիւղական ընտանիք. նա բազկանում է քսան, երեսուն և երբեմն քառասուն հոգուց. — դա մի փաքրիկ պետութիւն է, որի մէջ տիրում է խորին ներդաշնակութիւն: Աւեր պապերը զարեւոր հասակներով թուով մի քանի եղբայրներ—դեռ կենդանի են. կենդանի են և ծերունի պառւանները: Նրանց չրջապատել են որդիները, թոռները, ծոռները,—մի քանի սերունդ իրանց կնիկներով և զաւակներով: (Բաֆֆի. Հալ կինը. եր. 9):

անխուսափելի սկզբունքներ: 1) Հնազանդութիւնն և յարգանք ընտանիքի ընդ որ անդամների մէջ: Իւրաքանչիւրը հնազանդ պիտի լինի իրանից տարիքաւորներին, իսկ հաւասար դէպքերում իգական սեռը պիտի հնազանդի տրականին: Միայն թէ այդ հնազանդութիւնը գինուորական խնտութիւն չունի, այլ կակուղ, զիջողական ընաւորութիւն է կրում: 2) Ամօթխածութիւն *): Ընտանիքին պատկանող կնամարդը պիտի թագցնէ իւր դէմքը հասակաւոր տղամարդկանցից (էլ աւելի խտութեամբ՝ օտարներից) և հարկաւոր դէպքում տղամարդկանց հետ պէտքէ ոչ թէ ձայնով, այլ գըլխի շարժումներով խօսի. նոյն իսկ ջահիլ կնամարդիկ պառականանցից նոյնպէս պէտք է թագնուին և տնիս մնան: 3) Մանաւանդ յատուկ է գիւղական ընտանիքին ամենալուրջ ողջախոհութիւնը **), որը անպայման կերպով պիտի պահպանուի: Անժողովալութեան մէջ մեղադրուած կինը այլ ևս հնար չունի գիւղում մնալու: Նոյնպիսի ողջախոհութիւն պիտի ունենայ և տղամարդը: 4) Վերջապէս ընտանիքը ու-

*) Մանաւանդ խիստ ամօթխածութիւն է պահանջուում աղջիկներից: 4—5 տարեկան հասակում նրան արգելում են տղաների հետ խաղալ (Եր. 13): Աղջիկը ալժմ 13—14 տարեկան է. Ազդրիներում հապուածուում է նա և մենակ տնից դուրս չեն թողնում: Նա գնում է ալգին, պարտէզը, դաշտը, մօր հետ միասին կամ տան հարձներից մէկի հետ: Միշտ երկու հսկող աչքեր անպակաս են նրա մօտից: Նա գնում է աղբիւրից ջուր բերելու հարեանների աղջիկների հետ. միջանիսը միայն հաւաքում են և խումբ են կազմում, դրա համար որոշուած են վաղ առաւօտեան և երեկոյեան պահերը, երբ փողօցները զատարկ էին մարդիկներից (Բաֆֆի, Հայ կինը. Եր. 13 և 17):

**) Կնոջ համարձակ նալուածքը, մի բառը օտար տղամարդի հետ, իսկոյն բամբասանքի առարկայ է դառնում: Ամուսնական անհաւատարմութիւնը խիստ հազուագիւտ է գիւղերում, և եթէ լինում են օրինակներ, պատժում են մահով. խանդոտ տղամարդը ծածուկ կամ լալանի սպանում է նրան, և հասարակաց կարծիքը արգարացնում է այդ եղեռնագործութիւնը: Իսկ եթէ ամուսինը համբերում է կնոջ անառակութեանը, նրա ընտանիքը դուրս է ձգում գիւղական հասարակութիւնից (Բաֆֆի, Հայ կինը. Եր. 28):

նի և կրօնականութիւն (կրօնասիրութիւն), որը սակայն զուրկ է տեսական-գիտակցական հիմունքներից, որպէս լինում է օրինակ գերմանական-բողոքական ընտանիքների մէջ: Հայ-գիւղացին աւետարան չէ կարգում և քարոզներ չէ լսում: Շատ անգամ նա տեղեկութիւն չունի Մովսէսի զորքերի կամ Եսայի մարգարէութիւնների մասին: Մինչև անգամ շատ գիւղական քահանաներ ճիշտը չը գիտեն, թէ արգեօք Դաւիթ Մարգարէն է առաջ եղել, թէ Քրիստոսը Այնուամենայնիւ գիւղացին զերծ չէ քրիստոնէական զգացմունքից: Նա հաւատում է հանգերձեալ կեանքին, բայց առանձին ուշադրութեամբ չէ մտածում նրա մասին: Քրիստոնէական կրօնը նրա աչքին երկու գլխաւոր կողմ ունի. եղբայրասիրութիւն և ողջխոհութիւն: Նա պաշտում է սուրբերին, զոհ է բերում նրանց համար, տօնում է նրանց լիշատակը, որովհետև նրանք Ժարգասէր և ողջխոհ կեանք են վարելիս եղել:

Մենք խօսեցինք ընտանիքի մշտական լսակութիւնների մասին: Այժմ տեսնենք, թէ ինչպիսի փոփոխութիւններ (շարժումներ) են տեղի ունենում ընտանիքի կեանքի մէջ: Այստեղ նկատուում են երկու զոյգ իրար հակառակ շարժումներ, որոնցից մէկ զոյգը ձգտում է փոքրացնել ընտանիքը, իսկ միւսը—մեծացնել: Առաջին զոյգը կազմում են ընտանիքի որևէ անդամի մահը և աղջիկներից մէկի պսակելը, Երկրորդ զոյգը—ծնունդը և աղաներից մէկի ամուսնութիւնը: Որևէ անդամի մահը, մանաւանդ տարիքաւորներից, բնական է համարուում և քառասունքը անցնելուց յետոյ, մոռացութեան է տրւում. այսինքն ամենքը նուիրւում են իրանց առօրեայ հոգսերին, թէև հանգուցեալի լիշատակը միշտ պահւում է: Աղջիկ պսակելը կատարւում է մի որոշ բաւականութիւն զգալով: Ընտանիքը զգում է, որ մի բռնից ազատուեց: Այդ երևոյթի պատճառը տնտեսական է: Բայց Թիւրքաց-Հայաստանում կան և ուրիշ կարևոր պատճառներ.... Բաւական ենք համարում նկատել, որ թէև հայ գեղջիկուհին շատ աշխատասէր է, այնուամենայնիւ, որտեղ

երկիրը անապահով է: Նա շատ անգամ մի բեռն է կազմում գիւղացու համար: Գիւղական կնամարդը հազիւ է կարողանում գիւղից հեռանալ, ուստի և չէ կարող բաւականաչափ մասնակցել դաշտային աշխատանքներին, որը գիւղացու համար առաջին տեղն է բռնում: Ի հարկէ դաշտային աշխատանքներից հեռու մնալով, հայ գեղջկուհին առել է իւր ձեռքը տնային աշխատանքը: Ուստի մշտապէս ընտանիքին պատկանող կնամարդը համարում է որպէս մի օգտակար անդամ: Իսկ մի չափահաս աղջիկ, որի զիրքը ընտանիքի մէջ ժամանակաւոր և անհաստատ է, պէտք է ըստ կարելոյն վաղօրօք հեռացնուի ընտանիքից, մանաւանդ որ նա պէտք է տեղ բաց անի սպասուելիք հարսների համար:

Ընտանիքի որդիները նոյնպէս վաղ են ամուսնանում: Այդ հանգամանքը երկու պատճառ ունի: Նախ որ ծնողները, քանի դեռ կենդանի են, կամհնում են տեսնել իրենց թոռներին և երկրորդ՝ այդպիսի վաղաժամ ամուսնութիւնը գործադրում է իբր ժուժկալութեան նպաստաւոր միջոց: Երիտասարդ գիւղացին, մինչև ամուսնանալը նոյնքան անարատ է, որքան իր հարսնացուն: Որդուն ամուսնացնելու հարցը սովորաբար ծնողներն են զարթեցնում: Որդու կամքը հազիւ են հարցնում. նա իրան բախտաւոր պիտի համարէ, եթէ պատահամբ կամ երեխայ ժամանակից, ծանօթ է եղել հարսնացուի հետ: Հակառակ դէպքում պիտի ծանօթանայ նրա հետ միայն պատկազրութիւնից լետոյ: Դա ի հարկէ, ամօթխածութեան և նահապետական հնազանդութեան մի չափազանցութիւնն է:

Տղայ զաւակի ծնունդը շնորհաւորում են ուրախութեամբ. ինչ որ տեղի չէ ունենում՝ եթէ ծնուած երեխան աղջիկ է: Սրա պատճառը պարզում է վերոյիշեալ հանգամանքներով:

Իւրաքանչիւր ընտանիքի մէջ տեղի ունեցող վերջին փոփոխութիւնը որ կատարւում է, դա նրա քայքայւելն է: Ծնողների համար շատ տխուր բան է, եթէ դեռ իրանց կենդանութեան ժամանակ որդիները բաժանւում են մի-

մեանցից: Այդ համագամանքը անբախտութիւն է համարւում: Սովորաբար ընտանիքը բաժան-բաժան է լինում, երբ նրա օճախը երեք սերունդի հասել է: Այս գէպքում ընտանիքի բոլոր շարժական կալքը բաժանւում է եղբայրների մէջ: Հայրենական խրճիթը հասնում է անդրանիկ որդուն, որովհետեւ նա է համարւում ծնողական օճախի ժառանգը: Օճախը, որ գոյութիւն ունի իւրաքանչիւր գիւղական խրճիթում, համարւում է ընտանեկան սրբութիւն: Հարկաւոր գէպքում երգւում են նրանով, օրհնում են և երբեմն էլ տնիծում են նրան: Ուստի իւրաքանչիւր եղբայր կամենում է ըստ կարելոյն՝ մօտ ապրել օճախից: Այդ պատճառով էլ երկրորդ եղբօր իբր բնակարան՝ լատկացնում են նախկին գոմը, որ կպած է խրճիթին: Երրորդի համար էլ, ընդհանուր աշխատանքով մի նոր տուն են շինում նոյն բակում (միայն ծայրահեղ գէպքերում՝ որևէ ուրիշ տեղ) ... Իւրաքանչիւր նոր օճախ հիմնող եղբայրը իւր առաջին կրակը վերցնում է հայրական օճախից:

Բաժանելու գործողութեան մասնակցում են գիւղի կարևոր անձնաւորութիւններն ևս: Այն կալքերը, որոնք բաժանելի չեն (օրինակ ջրաղացը, գութանը) կամ գնահատւում են և կամ մնում անբաժան, որպէս ընդհանուրի սեփականութիւն:

Մինչև ընտանիքի բաժանուելը, նրա մէջ առանձին—անհատական սեփականութեան մասին խօսք չէ կարող լինել: Միայն հագուստն է, որ այս ու այն անդամի մասնաւոր սեփականութիւնն է համարւում: Նոյն իսկ այդ էլ ո՛չ միշտ: Շատ անգամ մի ձեռք կարգին հագուստը հագնում է եղբայրներից մէկը կամ միւսը, նախելով թէ՛ նրանցից որը պատահամբ պէտք ունի:

Այսպէս, գիւղական ընտանիքի լատկութիւններն հեռ ծանօթանալով, մեզ համար արժամ աւելի հասկանալի կը լինի նրա արհեստագործութիւնը. ընտանիքը ձգտում է

իրեն հարկաւոր պիտոյքները ըստ կարելոյն սեփական միջոցներով (սեփական նիւթերից, սեփական գործիքներով և սեփական ուժերով) պատրաստել: Այդ ձգտումը առաջ է գալիս մի քանի պատճառներից: Նախ որ գիւղական ընտանիքը ունի սովորաբար բաւականաչափ, երբեմն էլ մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր, որոնք ճանապարհների աննպաստ հաղորդակցութեան պատճառով, կարող են անօգուտ մնալ: Միւս կողմից գիւղական ընտանիքը բաւական ազատ ժամանակ և ուժեր ունի, մանաւանդ ձմեռը. կանայք համարեա ամբողջ տարին կարող են առարկաներ պատրաստելով զբաղուել, որովհետեւ շատ չեն խառնուում դաշտային աշխատանքներին: Երրորդ՝ ընտանիքի բազմանդամութիւնը տնտեսապէս ձեռնտու է դարձնում շատ արդիւնքների պատրաստութիւնը: Զորրորդ՝ գիւղական ընտանիքը անբաւարար հաղորդակցութեան պատճառով, յարմարութիւն քիչ ունի՝ հարկաւոր առարկաները շուկաներից ձեռք բերելու համար:

Եւ ահա իւր նպատակին հասնելու համար, գիւղական ընտանիքը իւր տնտեսութիւնը հիմնում է ընդհանրապէս և արհեստագործութիւնը մասնաւորապէս՝ երկու սկզբունքների վրայ:

1. Ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իւր ուժերին համապատասխան կերպով մասնակցել ընտանիքի տնտեսութեան:

2. Եթէ որևէ գէպքում ընտանիքի ուժերը անբաւարար են, նա առանց այլևայլի անվարձ օգնութեան է կանչում համագիւղացիներին, որից վերջիններս չեն հրաժարուել, որովհետեւ իրանք էլ ուրիշ անգամ նմանօրինակ դրութեան մէջ են լինում և առհասարակ, ինչպէս արդէն նկատել ենք, գիւղացիների մէջ փոխադարձ պաշտպանութիւնը արմատացած սովորութիւն է:

Արհեստագործական աշխատութեան պարագլուխը երբեմն կինն է լինում, երբեմն տղամարդը: Կնոջ գործն է գլխաւորապէս տնային հիմնական առարկաների և առօրեայ

սպառնալից պիտույքների պատրաստութիւնը, բացի փայտեղէնից, կաշեղէնից և սրանց նման կոշտանիւթ առարկաներից: Իսկ տղամարդի արհեստագործութեանն են վերաբերում լիշեալ կոպիտ առարկաներն և գիւղատնտեսական գործիքները, որոնք համարեա միշտ կարծր նիւթերից են պատրաստուած:

Ա. ԿԱՆԱՆՑ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ.

Այս գէպքում ի հարկէ գործ կատարողն շատ անգամ ոչ թէ կանանցից մէկն է լինում, այլ ընտանիքի բոլոր կիւնարմատները, որոնք գործում են ընդհանուր ոյժերով և հարկաւոր գէպքում նոյն իսկ երեխաներին էլ մասնակից են անում: Երբեմն էլ օգնութեան են գալիս ընտանիքի արական անդամները, երբ օրինակ, հեռուից պէտք է հում նիւթ բերել: Բերենք մի շարք օրինակներ:

Հաց թխելը ամենատարածուած և ամենահարկաւոր աշխատութիւնն է ընտանիքի մէջ: Գիւղական կեանքում, մանաւանդ դեռ լեւ մնացած գիւղերում, մսեղէն կերակուրներ սակաւ են գործածում: Գիւղացու ամենագլխաւոր կերակուրը հացն է: Յամաք հաց ուտելը քաղաքում բացառիկ երևոյթ է, իսկ գիւղում շատ սովորական: Ուստի գիւղական ընտանիքին միշտ հարկաւոր է ունենալ բաւարար քանակութեամբ հաց, այն էլ որքան կարելի է թարմ:

Հաց թխելու գործողութիւնը կատարւում է օրինակ, հեռեւեալ ձևով: Գեղջիկահին խմորը հունցում է տախտակեայ տաշտի մէջ, ուր խմորին խառնում են թթուխմոր: Երբ խմորը հասունացած է լինում (հացը եկած է լինում), գեղջիկահին նրանից պիւլժր (գնդեր) է շինում: Այդ միջոցին, մի կողմից թոնիրը վառում են և լաւ տաքացնում: Ապա, կանանցից-մէկը նստում է թոնիրի մօտ, իսկ աւելի ջահելները կամ երեխաները հետզհետէ պիւլժրը բերում են թոնիրի կողքին: Թխողը գնում է պիւլժրից մէկը մի տախտակի վրայ, բացում է (տափակացնում է) նրան և կպցնում:

թոնիրի պատին (թխում), Ամեն մի հացը թխելիս, նա կռանում է գէպի թոնիրը: Երբեմն թոնիրի մօտ նստում են երկու կանայք, նրանցից մէկը *պիւլնըն* է բացում, իսկ միւսը թխում: Երբ հացը կարմրում է, հանում են նրան մէկ մէկ և շարում խրճիթի պատերի տակ՝ սառեցնելու:

Հացից լետոյ, գիւղացու կարեւոր կերակուրն է կաթնեղէնը առհասարակ և մասնաւորապէս պանիրն ու իւղը: Սրանց պատրաստութեան համար գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին միմեանց կաթ փոխ տալու: Մի շաբաթ ընտանիքներ, իրանց միջանի օրուայ կաթը փոխ են տալիս մէկ ընտանիքին, որն այդպիսով միանգամից հարկաւոր քանակութիւնը ունենալով, կարող է պանիր կամ իւղ պատրաստել: Ստացած կաթի քանակութիւնը չափում են մի փայտով, որ տնկում են կաթով լիքը ամանի մէջ և նշան անում նրա այն կէտում, որտեղ նա կալւում է կաթի մակերևութին: Հաւաքուած կաթը եփում են մի մեծ կաթսայում: Ապա ժողովում են կաթի երեսը (սերը) որից պիտի իւղ պատրաստեն. իսկ երեսը քաշած կաթի մէջ խառնում են ամէրանը, որը (օրինակ Երրակում) մի խառնուրդ է բոյսերից, թթու խմորից և այլն: Մէրանի ազդեցութեան տակ կաթը ստանում է մածնային կերպարանք, որի երեսում գեղնագոյն շջուր է հաւաքւում: Այդ շջուրը զգուշութեամբ դուրս են թափում: Ապա գեղջկուհին ձեռքը մտցնելով կաթսայի մէջ, հաւաքում է բոլորը և պանիրի *կռում* կազմում:

Իսկ եթէ կամենում են զօլ-պանիր ստանալ, գեղջկուհին ձեռքով պանիրի *կռումի* մէջ մի անցք է բացում, և ձեռքի վրայ պտտացնում է կռուճն այնպէս, որ վերջինս գնալով-գնալով՝ աւելի մեծ, բայց բարակ է դառնում. լետոյ կտրատում են զօլ-զօլ և աղում:

Երբեմն էլ շարունակում են աշխատութիւնը այդ ձևով և մի տեսակ՝ պանրային թելեր պատրաստում: Այդպիսի պանիր պատրաստում են մեծ տօների համար կամ նուէր տալու նպատակով:

Իւղ պատրաստելու համար հաւաքած սերը ածում են

խնոցի մէջ, որը երկու չուանով կախ է արած առաստաղից: Երկու կանայք կանգնում են միմեանցից որոշ հեռավորութեան վրայ այնպէս, որ խնոցը գտնուում է նրանց մէջ տեղում: Այլա սկսում են խնոցը ճօճել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են նրա բերանը և տեսնում, թէ արդեօք իւղը սկսել է գոյանալ: Հակառակ դէպքում շարունակում են տատանել, մինչև որ իւղը կատարելապէս որոշոււմ է: Ստացած թանը, ինչպէս յայտնի է, տալիս է մեզ նաև ազգային թանապուր կերակուրը:

Ուտելիքներից անցնենք այժմ խմիչքներին:

Ընտանիքը կարողանում է պատրաստել իւր համար օղի էս: Մենք կը նկարագրենք այստեղ օղեպատրաստութեան հասարակ տնային ձևը:

Օճախի վրայ դնում են մի պղնձեայ կաթնայ, որը մինչև կէսը լցրած է լինում «ջեջիով» (խաղողի մնացորդը՝ գինի հանելուց յետոյ): Կաթնայի մէջ տեղում գրած է լինում մի փոքրիկ անօթ: Կաթնայի վրայ դնում են մի պղնձեայ թաս. թասի յատակը պիտի փոքր ինչ կամարաձև լինի: Թասից կապում են խաչաձև բարակ պարան, որի ծայրը կախուած է լինում գէպի կաթնայում գտնուող անօթը: Այլա կաթնայի և թասի իրար կպած տեղը կաւով կամ խմորով ծեփում են, որպէս զի շոգին գուրս չգնալ: Թասի մէջ ածում են սառը ջուր, որը շուտ-շուտ փոխում են, որպէս զի կաթնայի յատակը շարունակ սառը մնալ: Կաթնայի մէջ գոյացող շոգին, կաշելով թասի սառը յատակին, հեղուկ է դառնում, որը կենդրոնանում է կախուած թելի վրայ և կաթկաթում անօթի մէջ: Այդ հեղուկը օղին է:

Ի միջի ալլոց լիշենք, որ նոյն մետոզով պատրաստում են վարդաջուրը, որ գործադրւում է զանազան նպատակների համար: Հիւանդ աչքերին վարդաջուր են քսում: Ներքին հիւանդութիւն ունեցողներին թարմացնելու համար՝ վարդաջրով նուռ են ուտացնում:

Գիւղական ընտանիքը պատրաստում է նոյնպէս զանազան խեցեղէններ (ամանեղէն): Սրա համար կաւը ձեռք է

բերում օրինակ, գետակների ափերից. բայց ամեն տեղ ոչ միևնույն որակութեամբ: Մօտ տեղերից կանայք են բերում, իսկ եթէ տեղը հեռու է, տղամարդը իր սայլով օգնութեան է հասնում: Կալը լաւ թրջում են և ոտներով այնքան կոխատում, մինչև որ նա մածուցիկ դառնայ: Այդ տեսակ պատրաստած կաւից գեղջկուհին շինում է մի շարք զանազան կրակարաններ, որոնց գլխաւորների մասին գաղափար կը տանք այստեղ:

Քուրան ներկայացնում է ներսը դատարկ մի ուղղահայեաց ցիլինդր, որի վրայ կաթսան են դնում: Հօրիզոնական միջնորմով քուրան բաժանւում է երկու մասի, որոնցից վերեւինի մէջ են կրակ վառում: Միջնորմը ունի մի շարք ծակեր. նրանցով ներքեւից վերև օդն է անցնում, իսկ վերեւից ներքև թափւում է մոխիրը: Գուրայի վերեւի մասը վերջանում է երեք բլրակներով, որոնք կրելով իրանց վրայ կաթսան, թոյլ չեն տալիս, որ նա իր բոլոր մասերովը կայէ քուրային, որովհետև հակառակ դէպքում օդի շարժումը կը խանգարուէր և կաթսայի տակի կրակը կը հանգչէր: Ներքեւում, առջևի կողմից, քուրան մի ծակ ունի, որ տեղից գուրս է թափւում մոխիրը և ներս է մտնում հարկաւոր եղած օդը: Քուրան բաւական խորիմաստ գործիք է, որն անշուշտ արեւելեան ժողովրդների փորձառութեան արդիւնք է: Ինչ էլ լինի, նա համապատասխանում է ֆիզիկայի ճշմարտութիւններին (օդի նշանակութիւնը՝ այրուելու երեւոյթի մէջ):

Մանղալը մի կաւեղէն արկղ է, կաւեայ ոտներով, առանց խուփի: Լինում են զանազան տեսակի մանղալներ, բայց ընտանիքում աւելի գործածականը մեր նկարագրածն է: Լայնութեան պատերի վրայ երբեմն մատնաչափ խորութիւններ են լինում, շամփուրների ծալքերը կաթնեցնելու համար: Մանղալը գործածւում է գլխաւորապէս խորոված պատրաստելու համար: Ածուխը (կրակը) վառւում է անմիջապէս մանղալի մէջ և շամփուրները շարւում են մէկ պատից դէպի միւսը:

Կաւից նոյնպէս շատ ուրիշ առարկաներ են պատրաստում. օրինակ փեթակներ ցորեն կամ ալիւր պահելու համար: Այդ փեթակների գլուխը բաց է, այդտեղից են ներս լցնում ցորենը կամ ալիւրը, իսկ քիչ քիչ գուրս են հանում ներքեւում գտնուող մի բռունցքաձափ ծակից, որը սովորաբար ծածկուած է լինում փոքրիկ բարձիկով կամ շորի կտորով:

Կաւից են շինում նոյնպէս թոնիրը, որը գիւղական տան անհրաժեշտ պիտոյքներից մինն է: Իսկ թոնիր շինելու մասին մենք գաղափար կը տանք յետոյ:

Թրծած կաւէ ամաններ շինելու համար գործ է ածուած աւելի նուրբ կաւ: Այդ գործն էլ շատ տեղերում գեղջկուհին է կատարում: Նա դնում է իւր հանգէպ մի հասարակ տախտակ, նրա վրայ փափուկ կաւից ձողիկներ է շինում, որոնց երկարութիւնն և հաստութիւնը համապատասխան են շինուելիք ամանի մեծութեան և նրբութեան: Յետոյ տախտակի վրայ շինում է նաև մի շարք փոքր և մեծ շրջանակներ, որոնցից իւրաքանչիւրը մի անօթի յատակը պիտի դառնայ: Ապա վերև լիշած ձողիկները փաթաթելով շրջանակի վերևի կողմից, հետզհետէ գոյացնում է անօթը, որը և հարթացնում է կաւախառն ջրով: Գործը կատարւում է ընդհատումներով, որպէս զի արդէն շինուած մասերը մի փոքր ցամաքեն: Նրբ անօթները շինուած են լինում, դնում են նրանց տանը կամ գոմում՝ չորանալու: Թրծելու համար օգտուում են սովորական թոնիրից: Հացը թխելուց յետոյ, քանի որ թոնիրը առանց այն էլ տաքացրած է, զգուշութեամբ շարում են նրա մէջ անօթներն և թոնիրի բերանը ծածկում, որ օդ չանցնէ: Մի քանի օրից յետոյ անօթները թրծուած՝ գուրս են հանում թոնիրից:

Փսիաթներ են գործում կնիւներից (եղեգի ճիւղերից), որը քաղում են ձրիաբար ջրերի ափերում: Ծիւրը նախ ջրի մէջ են դնում մի շաբաթ, ապա բերում են տուն հիւսում փսիաթներ, առանց որևէ գործիքի: Փսիաթը լինում է մեծ մասամբ 1 մէտր երկարութեամբ և 2 մէտր լայնութեամբ

Ա գործ է ածուած յատակի, երբեմն էլ խրճիթի առաստաղի համար: Տղամարդիկ էլ հիւսում են փախթներ:

Գերչակի *) սերմից ձէթ են հանում հետեւեալ կերպով: Գեղջիկուհին աղանձում է սերմը հասարակ կաւէ ամանում օճախի վրայ, թափում է նրան մէկ երկայն քարի վրայ և փշրում մի ուրիշ քարի օգնութեամբ: Այդպիսով ստացւում է մի փափուկ նիւթ, որը նա ածում է ջրով լի և կրակի վրայ գրած՝ կաթսայի մէջ: Ձէթը յայտնւում է ջրի երեսին, որտեղից նրան հաւաքում են: Ձէթը գործ է ածուած վառելիքի համար:

Սապոնի եւ մոմի պատրաստութիւնը: Գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին աշնանը մորթելու մէկ կամ մի քանի գլուխ տաւար, որոնցից բաստրմա են կազմում ձմեռուայ համար: Ստացուած ճարպից պատրաստում են սապոն կամ մոմ: Գեղջիկուհին եփում է ճարպը կաթսայում, և երբ ճարպը կարգին հալւում է, հեռացնում է նրանից մսեղէն մասերը և ստանում մաքուր ճարպ: Սրա մէջ կալաքար (սօդա) ածելով, ստացւում է օսպոն: Իսկ մոմ ստանալու համար, վերցնում են մի քանի ճիպոտներ, որոնց իւրաքանչիւրից կապում են մի շարք թելեր: Այդպէս նախապատրաստած ճիպոտները թաթախում են հերթով՝ հալած ճարպի մէջ: Թելերը ծածկւում են ճարպի շերտերով: Թաթախելը կրկնում են մի քանի անգամ, ուստի ճարպի շերտերը գնալով գնալով՝ հաստանում են: Այդպիսով ստացուած մոմերը ի հարկէ բաւական անտաշ կերպարանք ունին:

Կանանց ամենասովորական և կարեւոր գործունէութիւնն է կազմում բրդեղէնի պատրաստութիւնը: Ամեն բանից առաջ բուրդը պէտք է փօքր ի շատէ նախապատրաստել:

Բուրդը **) մի քանի ժամ թրջոց զնելուց լետոյ գետակում կամ տաշտի մէջ, լուանում են: Երբեմն ջրին խառնում են

*) Արէշեանց. Իւղահանութիւնը Երևանի նահանգում, ՎՄշակ, 1884, № 28. ԳԼ VI.

**) Хатисовъ. Кустарная промышленность въ Закавказьи Стр. 14.

փոքր ինչ տնային անասունների մէջ. կարծում են, որ դրանով բուրդը աւելի կակղում է և ճարպային նիւթերն աւելի շուտ են ջուկում: Այս փուլում են բուրդը գետի քարածածկ ափի վրայ և ծեծում նրան թոխաջով (փայտով): Այդ գործին մասնակցում են երկու կանայք ևս, որոնցից մէկը շարունակ ջուր է ածում բրդի վրայ, իսկ միւսը անդադար ծեծում: Բուրդը լուանալուց և չորացնելուց լետոյ, սկսում են նրան անօտրացնել, այդպիսով մագմզուքը ջուկջուկում են և բուրդը մաքրում զանազան կեղտերից: Այդ գործը կատարում են առանց որևէ գործիքի, իսկ երբեմն էլ մի փայտի միջոցով:

Այդ կերպ նախապատրաստած բուրդը գործ են ածում օրինակ՝ անկողին լեցնելու համար և այլն: Իսկ եթէ ուրիշ նպատակ ունին, շարունակում են բրդի նախապատրաստութիւնը: Բուրդը նախ գզում են «սանգերքի» վրայ: Սա մի եռանկիւնի պրիզմա է, որի մի կողը փոքր ինչ տափակ է և մի շտրք երկաթեայ ատամներ ունի: Գեղելուց լետոյ, բըրդից թել են մանում ճախարակի օգնութեամբ:

Թելը գործ է դրւում հասարակ գուլպաների համար, որոնց գործում է գեղջկուհին միւլերով: Այդ գուլպաները թէև շատ էլ նուրբ չեն, բայց բաւական տաք են պահում ոտները:

Շատ անգամ թելը ներկում են զանազան գոյներով: Գիւղական ընտանիքը ստանում է ներկերը զանազան բոյսերից, ծաղիկներից, արմատներից և այլն և ներկելու գործն էլ կատարում է ինքը—գեղջկուհին, առանց մասնաւոր գործիքների:

Բրդի թելից գործում են շալեր, որոնք թէև կոպիտ, բայց շատ գիմացկուն են լինում: «Դեազգահ» շատ հասարակ, նախնական է և շինւում է իրանց—գիւղացոց ձեռքով (վարպետի կարիք չկայ): Յիշեալ շալերից գեղջկուհին հագուստ է պատրաստում ամբողջ ընտանիքի համար: Բացի շալից, պատրաստում են ընտանիքում նույնպէս գորգեր, կապերտներ և այլն: Այս գէպքում գործագրուող գործիքները

նոյնպէս նախնական են և փայտից են շինած: Մի կտոր շալի վրայ աշխատում են մէկ կամ միքանի կանայք՝ նայելով կտորի լայնութեանը: Գորգերն ու կապերտները տան լատակը ծածկելու համար են: Բացի սրանցից, պատրաստում են ջիւղիմներ, մաֆրաշներ և այլն:

Մենք ի հարկէ միայն օրինակներ բերինք, ցոյց տալու համար, որ հայ գեղջկուհին անկախօրէն արհեստագործել գիտէ: Բայց այդ օրինակները դեռ բոլորը չեն: Առաջարկում ենք մեր այն ինտելլիգենտ երիտասարդներին, որոնք գիւղական կեանքի հետ լաւ ծանօթ են, մանրամասն ուսումնասիրել այդ նիւթը:

Բ. ՏՂԱՄԱՐԴԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ,

Գեղջկուհին միայն կողմնակի կերպով է մասնակցում բուն երկրագործական աշխատանքներին. այդ ասպարէզը գլխաւորապէս տղամարդին է պատկանում: Ուստի վերջինս ժամանակ և ցանկութիւն քիչ ունի տնային գործերով զբաղուելու, մանաւանդ որ նա բաւական ճաշակ էլ չունի դրա համար: Բայց նա լաւ է հասկանում թէ ինչպիսի գործիքներ են հարկաւոր իրան՝ երկրագործական աշխատանքների համար, որպէս պէտք է պատրաստել կամ նորոգել, ինչպիսի սայլեր է հարկաւոր իրեն և այլն: Իսկ եթէ նա կամենում է տնային գործերին մասնակցել, այն ժամանակը նորոգում է իւր համար աւելի կոշտ ու ծանր աշխատանք. օրինակ փայտից տնային կահ-կարասիք շինելը և այլն: Տղամարդն է գլխաւորապէս աշխատում նոյնպէս խրճիթը տունը) շինելու վրայ: Բացի այդ՝ կաշեղէնը, մորթեղէնը և այնպիսի առարկաները, որոնց գործածողը տղամարդն է, նա ինքն է պատրաստում: Բերենք միքանի օրինակներ:

Փայտեղէն գործիքները կամ կարասիքը շինում է գիւղացին սովորական հասարակ գործիքներով, որոնցից իւրա-

քանչիւր ընտանիք ունի. և կամ առանց որևէ գործիքի: Գիւղացին ըստ կարելոյն խուսափում է սօսինձ, մեխ և սրանց նման միացնող միջոցներ գործածելուց: Առարկան շինում են կամ մի ամբողջ կտոր փայտից, կամ թէ մասերը հագցնում են միմեանց: Բնորոշ օրինակ կարող է համարուել խնոցը: Սրան ստանալու համար, գիւղացին վերցնում է մի կտոր գերան, կտրատում է գլանաձև և մէջը դատարկում: Այգալիսով ստացւում է մի խողովակ, որի մի ծայրը փակ է: Միւս ծայրին, որ բաց է, հագցնում են մի տախտակ, որը խիստ ճնշուած լինելով, ամուր փակում է բերանը: Ապա, գլանական մակերևոյթի վրայ, մէջ տեղում, մի անցք են բացում և ահա խնոցը պատրաստ է:

Տիկեր կամ մօթալներ ոչխարի մորթուց: Ոչխարի գլուխը կտրելուց լետոյ, մարմինը (միսն ու ոսկորները) զգուշութեամբ դուրս են հանում վզի միջով: Այդ գործողութիւնը հեշտացնելու համար, խողովակի միջոցով փչում են մորթու տակ, որից վերջինս ուռչում է և փոքր առ փոքր սլուկում է մսից: Ստացուած ամբողջ մորթին դարձնում են, աղում և չորացնում: Այգալիսի մորթիների մէջ պահում են պանիր: Նոյն կերպով հանում են եղջիւրաւոր կենդանիների կաշին, որոնք կազմում են գինու մեծ տիկերը:

Կօշիկներ եւ գլխարկներ: Գիւղացին վերցնում է մի կտոր հում (անպատրաստ) կաշի, դանակով մաքրում է մաշերը և կտրում է նրանից մի զոյգ գարշապար, որոնց երկու կողմից ծակեր է բացում և սրանցից ամուր թել է անցկացնում: Այգալիսով նա ստանում է մի զոյգ, թէև շատ կոպիտ և հասարակ, բայց ձրի և լարմար ոտնամաններ, որ տրեխ է կոչւում: Տրեխը հագնելիս, ոտը դնում են գարշապարի վրայ և թելը քաշքշում ու ամրացնում: Ի հարկէ այգալիսի ոտնամանները պատրաստելիս՝ գեղեցկութեան մասին չեն մտածում:

Գլխարկը պատրաստում են ոչխարի մորթուց: Գիւղացին կտրում է մորթուց մի ուղիղ անկիւն կամ տրապեցիական քառանկիւն, որի կողմերը իրար մօտեցնելով կազմում է

գլան կամ կօնուս: Ապա ներքին կողմից ծածկում է գըլ-
խարկը կտառով կամ մի այլ չթեղէնով:

Ածուխ: Գիւղացին բերում է այգուց կամ անտառից
փայտ և իր բակում կտրատում է այնպէս, որ կտորները եր-
կու տեսակ երկարութիւն ունենան, օրինակ մէկը լինում է
1 արշին, իսկ միւսը կէս արշին երկարութեամբ: Ապա բա-
կում մի փոս է քանդում և հողը դուրս տալով պահում է,
որովհետեւ լետոյ հարկաւոր է դալու: Փոսի լայնութիւնը լի-
նում է օրինակ 4 - 5 արշին: Յետոյ փոսի կենդրոնում թա-
ղում է մի գերան 2 - 5 արշին բարձրութեամբ: Գերանի
շուրջը դնում է փոքր ինչ յարդ կամ չոր խոտ: Գերանի
շուրջը, փոսի մէջ, շարում է (կանգնեցրած) կարճ փայտերը,
լետոյ նրանց վրայից երկարները: Փայտակոյտի վրայ չոր
յարդ է ածում և լետոյ ամբողջ շէնքը ծեփում փափուկ
հողով, այնպէս որ միայն ներքեի մասը բաց մնայ: Վեր-
ջապէս գիւղացին բարձրանում է այդ կոյտի գլուխը և դուրս
հանում գերանը, և այդպիսով կազմուած խողովակի (գերա-
նի տեղը) մէջը կրակ է գցում: Երբ կրակը մի փոքր վառ-
ւում ու տարածւում է, ներքեի մասն էլ հողով ծեփում է:
Քիչ ժամանակից լետոյ խողովակի բերանն էլ յարդ է խըց-
կում և հողով փակում: Միայն տեղ-տեղ ճեղքեր է թող-
նում, որ օդը փոքր ինչ անցնել կարողանայ: Այդպէս մը-
նում է մի քանի օր, մինչև որ ճեղքերից այլ ևս ծուխ չէ
դուրս գալիս. դա ցոյց է տալիս, թէ փայտն արդէն ածուխ
է դարձել: Այժմ հողը հեռացնում են և ածխացած փայ-
տերը անմիջապէս կտրատում են և ցրում, որովհետեւ
գետ ածուխը տաք է և հակառակ դէպքում կարող է բռն-
կուել (այրուել):

Մենք նկարագրեցինք ածուխ պատրաստելու աւելի զար-
գացած եղանակը: Սակայն լետ ընկած, մանաւանդ անտառ-
ներով, հարուստ տեղերում, կալ աւելի հասարակ միջոց:
Ահա թէ սասունցիք ինչպէս են ածուխ ձեռք բերում:

Եւրբ մի հին կոճղ դադարում է այլ ևս շառաւիղներ
արձակելուց, նրան ուղղակի կրակ են տալիս, որ իրան-իրան

այլուի: Լեռնային կածաններով և ձորերով անցնելիս՝ դուք լաճախ կը հանդիպէք իրարու մօտ-մօտ այգւիսի հսկայ ջահերի, որոնք այլուում են հանգարտօրէն: Այնուհետև հանգնելով՝ ածուխ են ստանում: Ի հարկէ՝ այգւիսով ածուխի $\frac{3}{4}$ մասը կորչում է անօգուտ» (Արաքս, եօթ տ. Գլ. Ա. Սասուն, եր. 74):

Տղամարդի և կնոջ արհեստագործութիւնը մի շարք օրինակներով իրարից որոշելուց յետոյ, մենք աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ մի նկատողութիւն ալ. Բալայեանցի յօդուածից, որը թէև վերաբերում է երկրի մի մասին, բայց կարող է նմուշ լինել առհասարակ հայ գիւղացու գործունէութեանը: Նկատողութիւնը թէև խօսում է տղամարդի և կանանց յորատնայնութիւնը սահմանների մասին, բայց հէնց այդ սահմանները գաղափար են տալիս նաև տնտեսական գործողութեանց մասին:

Ենզը, ձին, գոմէշը, էշը, ջորին, գրանց բանեցնողը տղամարդն է, կինը այդ կենդանիների հետ գործ չունի: Եկովը, կաթնատու ոչխարը և գոմէշը, հաւը, կնոջ իրաւասութեան տակ է, որովհետև այս կենդանիները տալիս են կաթ, ձու, բուրդ, որոնց պատրաստողը կինն է: Եծօրեն, գարի, հաճար, բրինձ, կարտօֆիլ ցանողը և պատրաստողը մարդն է, ուստի այդ մթերքների լիակատար իրաւունքը նրանն է (ծախելու), իսկ կաթը, մածուկը, պանիրը, իւղը, ձուն, թթուները, կանաչեղէնը, թխած հացը, լոբին, սիսեռը, սիմինգրը, գտնւում են կնոջ իրաւասութեան տակ: Այն գործիքները, որոնց գործածողը տղամարդն է՝ կացին, սղոց, բահ, թի, եղան, հոսելի, կամն, լուծ, թոկ, մուրճ, արօր, գութան, փոցի, տափան, գերանդի, մանգաղ և այլն, գտնւում են նրա անմիջական իրաւունքի տակ: Իսկ այն գործիքները, որոնց գործածողը կինն է, գտնւում են նրա իշխանութեան տակ, օր. տաշտ, մաղեր, կաթսաներ, կճուճներ, անօթներ, սանդերք, ճախարակ, վիլահանք, խնոցք.

գորգ և կապերտ գործելու գործիքները, ինչպէս և գորգերը, կապերտները, վերմակները, բարձերը, բուրթը, թելը և այլն: «Բրթից, թելից, բամբակից, վուշից գործուածներ պատրաստողը կինն է, նոյնպէս ձեռողը և կարողը, ուստի այդ բաների իրաւունքն էլ կնոջն է պատկանում: (Գծեր հայ գիւղացու կեանքից. Արձ. 96 [Թ. № 76]:

Գ. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՂՄՆԱԿԻ, ԲԱՅՑ ԱՆՎԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ:

(Օրինակներ):

Ամեն մի գիւղացի չէ կարողանում սալլ շինել, թէկուզ ամենահասարակ սալլ: Միայն գիւղի աւելի փորձառու անհատներն են կարողանում այդ: Բայց սրանք օգնութեան են հասնում իւրաքանչիւրին, առանց վարձ ստանալու: Երբ գիւղացին կամենում է սալլ ունենալ, նախ ձեռք է բերում փայտը, որը փոքր ինչ տաշում է, կարգի է բերում, ապա հրաւիրում է փորձառու հարեանին, որը մի օրուայ ընթացքում «կապում» է սալլը: Այդ փորձառուն նոյն օրը հիւրասիրում է սալլատիրոջ տանը, եթէ միայն վերջինս հարուստ է: Երբեմն էլ սալլ կապողը որևէ նուէր է ստանում, օրինակ փոքր ինչ ծխախոտ: Բայց վերջիններս անհրաժեշտ չեն և վարձատրութեան նշանակութիւն. չունին:

Նոյնպէս խրճիթը կառուցանում է գիւղացին հարկաւոր գէպքում ուրիշների անվարձ օգնութեամբ:

Խրճիթը շատ հասարակ է. նա ոչ իսկական պատուհաններ ունի, ոչ էլ առանձին բարդ մասեր: Մի դուռ և մէկ բացուածք կտուրից. ահա բոլորը ինչ որ միացնում է խրճիթը դրոսի հետ: Այնուամենայնիւ հիմքը փորելիս, քարը և փայտը ձեռք բերելիս, պատերը քաշելիս և կտուրը ծածկելիս պատրաստ են համագիւղացիները գործին մասնակցելու: Ոմանք իրանց սալլով գնում են դաշտից քարեր հաւաքե-

լու, որոնելով սարից վայր գլորուած քարեր, կամ հաւաքելով գետի ափերից, կամ անտառից և սալը լցած՝ վերագառնում: Նոյն ձևով փայտը բերում են անտառից, իսկ եթէ գնւում է փայտը ուրիշներից, ապա նրան կրելը կատարում են համագիւղացիները ձրիաբար:

Խրճիթի պատերը շատ հաստ են շինում. նախ մեծ և լաւ քարերից երկու զուգընթաց շարքեր են կազմում, ապա լցնում են շարքերի արանքը մանր քարերով և խոնաւ հողով: Նոյնպէս հասարակ, նահապետական ձևով ծածկում են կտուրը:

Մանաւանդ որոշ և բաւոն կերպով մասնակցում են համագիւղացիները, երբ մի ընտանիք կամենում է թաղիք պատրաստել սեփական գործածութեան համար:

Գեղջկուհին լուանում և մաքրում է բրդի հարկաւոր քանակութիւնը. ապա հրաւիրում են մի շարք ուժեղ երիտասարդներ, որոնց Ֆիզիկական ուժը անհրաժեշտ է թաղիքը շինելու համար: Ի միջի ալլոց ընտանիքը պատրաստում է գինի, արաղ և փոքր ինչ ուտելիք:

Գործը կատարւում է գոմում, որից ժամանակաւորապէս հեռացրած են կենդանիները: Գոմի կտուրը պահուած է փայտեայ չորս սիւների վրայ, որոնք պատերից մի երկու քայլ հեռու են: Չորս սիւների մէջ եղած տարածութեան վրայ թաղիք են փռում: Սիւների աւելի հեռաւոր զոյգերը միացնում են երկու զուգընթաց չուաններով, իսկ աւելի մօտ սիւների արանքը ազատ է մնում: Փոած թաղիքի վրայ գցում են մի ջեջիմ, որի վրայ տարածում են բուրդ: Բրդի վրայ ջուր են սրսկում և ծածկում են երկրորդ ջեջիմով: Ապա սրա վրայ լայնութեամբ մեկնում են մի գլանաձև փայտ, որի շուրջը զգուշութեամբ փաթաթում են ջեջիմները իրանց միջում եղած բրդի հետ միասին: Ստացւում է մի հաստ պատառ, որի ծայրերը ամուր կապում են չուանով: Այժմ միմեանց դիմաց կանգնում են երկու տղամարդեր չուանով չմիացրած սիւների արանքում և բոլոր ուժով աքացում են պատառը, այնպէս որ վերջինս շարունակ գլոր-

ւում է լետ ու առաջ: Որպէս զի կարողանան աւելի սաստիկ աքացել, երկու երիտասարդները ընտում են գերանները միացնող չուաններից: Իսկ միւս երիտասարդները առ այժմ կոնծում են և ըխտիլաթ անում: Երբ տղամարդկանց մի զոյգը լուծնում է, ապա նրան փոխարինում է երկրորդ զոյգը, իսկ առաջինը սկսում է հանգստանալ և կերուխումին մասնակցել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են պտտառը. ջուր են սրկում բրդի վրայ և կրկին փաթաթում ու գործը շարունակում: Աշխատանքը տևում է մի ամբողջ գիշեր: Եթէ կամենում են, որ թաղիքը շատ էլ հասարակ չլինի, երբ նա կիսապատրաստ է, գեղջկուհին կազմում է թաղիքի մակերևութի վրայ բամբակից կամ գունաւոր բրդից խաչեր, ծաղիկներ, տառեր, նկարներ և այլն, որոնք լետոյ ամրանում են թաղիքի մէջ:

Բերած օրինակներից տեսնում ենք, որ գիւղացիք հարկաւոր դէպքում օգնում են միմեանց ձրիաբար: Այստեղ ներգործութիւն ունի փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը, որովհետև օգնութիւն ստացող ընտանիքի անգամները մի ալլանգամ իրանք էլ են գտնւում օգնողների շարքում: Բայց կան գիւղական կեանքում օրինակներ, ուր փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը աւելի որոշուելով ու պարզուելով ստացել է ընկերակցական արգիւնագործութեան կերպարանք: Կրբերենք սրա մի օրինակը:

Աւելի ամուր շէնքոյի համար գիւղացիք կիր են գործածում: Կիր ձեռք բերելու համար ընկերանում են միքանի գիւղացիներ, որոնք ընդհանուր աշխատութեամբ կիրը պատրաստում են և իրանց մէջ բաժանում:

Գործը հեշտացնելու համար ընտրում են այնպիսի տեղ, ուր աւելի հեշտ է քար և վառելիք (փայտը) հասցնել: Գետակի զառիվայր ափում մի փոս են քանդում, որի բերանը դարձրած է դէպի ջուրը, իսկ կտուրը ինքը եզերքն է: Այդ կտուրը 1—2 արշին հաստ է լինում. նրա մէջ բացում են խողովակաձև անցքեր օդի շարժման համար: Ապա փոսի մէջ քարեր են հաւաքում կամարաձև շարքերով, միայն

այնպէս, որ օգը կարողանայ նրանց մէջերով շարժուել: Քարերը չեն ըննում ամբողջ տարածութիւնը, այլ ազատ տեղ են թողնում վառելիքի համար:

Ընկերացած գիւղացիները միքանի օր մնում են այստեղ և հերթով հսկում, որ կրակը անգաղար շարունակուի: Քարերը հաւաքում են գետակից, իսկ փայտը բերում են մօտակայ անտառից: Գործը վերջանալուց յետոյ, Վարժարանը անտէր են թողնում և նա հետզհետէ փչանում է:

Մենք ի նկատի ունէինք մինչև այստեղ, զուտ գիւղական ընտանիքը, որի վրայ քաղաքային կեանքը դեռ չօշագնէր ազդեցութիւն չէ արել: Այդպիսի ընտանիքները դեռ շատ կան մեր յետ ընկած գիւղերում, մանաւանդ Տաճկական Հայաստանում: Բայց քաղաքային կեանքի ազդեցութեան տակ հետզհետէ անյետանում են գիւղական ընտանիքի նախնական աւանդութիւնները: Արդէն այն գիւղերում, որոնք մօտ են, կամ տնտեսապէս կախուած են քաղաքից, նկատուում է նահապետական ընտանիքի քայքայումը, իսկ ինքը քաղաքային ընտանիքը, այդ ուղղութեամբ բաւական հեռու է գնացել: Այստեղ մենք նախ նկատում ենք, որ եղբայրների կանայք (հարսները) շատ էլ տրամադիր չեն միասին տպրելու: Վիճաբանութիւններն ու վիրաւորանքը սկսում են ամենօրեայ երևոյթներ դառնալ, Բայց որովհետև եղբայրները տնտեսապէս իրար հետ կապուած են և իւրաքանչիւրը չէ կարող առանց այլևայլի անկախ տնտեսութիւն ունենալ, ուստի սրանք գտնում են միջին ճանապարհը, որը մեր փոքր կամ դաւառական քաղաքներում սովորական երևոյթ է: Այսինքն, նրանք բաժանում են իրանց տնային կեանքը, ամէն մէկը ունենում է իւր առանձին կրակ-ճրագը, տան սարք ու կարգը, բայց զուրաբ, զուկայում միասին են աշխատանք անում: Փոքրիկ քաղաքներում, մանաւանդ 20—30 տարի առաջ, կարելի էր նկատել այնպիսի բակեր, որոնք տնտեսականներից զուրկ և միայն

մի ընդհանուր գուռ ունէին, որից ներս մտնելով գտնում էիք մի շարք բնակարաններ, որոնց իւրաքանչիւրը մի եղբորն էր պատկանում: Այդպիսի բակը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ոչ՝ գիւղական նահապետական տունը, որը ընդարձակուել է տնտեսական և քաղաքակրթական նոր պայմանների ազդեցութեան տակ: Սա ներկայացնում է հայկական տան և ընտանիքի էվոլյուցիայի (զարգացողական) երկրորդ աստիճանը:

Բայց ընտանիքի ձևակերպութիւնը շարունակում է և վերջ ի վերջոյ հասցնում է այնտեղ, որ եղբայրները իրանց տնտեսութիւնն էլ (գումարն էլ) միմեանցից բաժանում են և իւրաքանչիւրը դառնում է քաղաքացիական անկախ ընտանիք: Այդպիսով, ստանում ենք մենք այն ընտանիքը, որը բաղկացած է հօրից, մօրից և սրանց տակաւին անչափահաս, կամ գոնեա չամուսնացած զաւակներից: Ամուսնացող եղբայրները չեն կարողանում միասին ապրել, իսկ նրանց ծնողները տպրում են որդիներից մէկի, մեծ մասամբ ամենակրտսերի մօտ. ինչ էլ լինի, ծերունին և պառաւը չեն ունենում այլևս այն լարգանքն և ազդեցութիւնը, որ նրանք ունէին գիւղական բարդ գերդաստանի մէջ:

Այսպէս կերպարանափոխուած քաղաքացի ընտանիքին պակասում են այն պայմանները, որոնք դրդում են գիւղական ընտանիքին, որ ինքը պատրաստ է իրան հարկաւոր պիտոյքը: Սրան աւելանում է և այն, որ քաղաքացի ընտանիքը աւելի ժամանակ է գործ դնում ոչ-արհեստական զբաղմունքի վրայ, որ նա աւելի նուրբ իրեր է պահանջում: Այդ պատճառով ձգտում է նա՝ տնային սովորական գործերից (մաքրելուց, լուսնալուց և այլն) աւելի մնացած ժամանակը՝ գործ դնել աւելի նուրբ առարկաներ պատրաստելու, թէև գլխաւորապէս սեփական գործադրութեան համար:

Այդ գործողութեան մէջ կարելի է երկու գիպուած որոշել:

1. Ընտանիքի անդամները պատրաստում են սեփական գործածութեան համար բոլոր սովորական կերակուրները,

կաթնեղէն (իւղ, մածուն), եթէ ընտանիքը գոնեա մի կով ունի, ինչ որ յաճախ է պատահում գաւառական քաղաքներում: Բացի այդ, ընտանիքը պատրաստում է սովորական հազուստը կանանց և երեխաների համար, ներքին հազուստը տղամարդկանց համար, սպիտակեղէնը, անկողինը և այլն: Սրանց համար հարկաւոր նիւթերը գնւում են փողով պատրաստ կամ կիսապատրաստ: Յետոյ ընտանիքը գործում է գուլպաներ և երբեմն ձեռնոցներ և այլն. բուրդը գնւում է, տանը նախապատրաստւում և կամ ընտանիքի կինարմատներից մէկի, կամ մի օտար կնոջ ձեռքով թել մանւում: Աղքատ ընտանիքը հացն էլ ինքն է թխում, որպէս գիւղում, իսկ փոքր ի շատէ ապահով ընտանիքը հացթուխ է հրաւիրում, որի մասին լետոյ:

2. Ընտանիքը արհեստագործում է սեփական գործառութեան համար ուրիշների անվարձ օգնութեամբ: Բոլոր կարևոր գէպքերին՝ հարսանիքին, մեռելահացին և այլն, ընտանիքը գործի է հրաւիրում մօտ ազգականուհիներին և հարևանուհիներին: Սրանք օգնում են ընտանիքին հացը թխելու, քաղցրեղէններ շինելու ու աչքի ընկնող հազուստեղէն և անկողին պատրաստելու մէջ: Եթէ հազուստը կարւում է թանգազին կտորից, օրինակ մետաքսից կամ մախմուրից, և ընտանիքում չկայ դրա համար փորձառու կին, այն ժամանակ օգնութեան է հասնում փորձառու մօտաւորներից մէկը: Ի հարկէ բոլոր այդ գէպքերում, մասնակցող կանայք հիւրասիրւում են յաճախ իրանց երեխաների հետ. բայց ոչ ոքի մտքովը չէ անցնում այդ հիւրասիրութիւնը վարձ համարել, կամ որևէ վարձ պահանջել:

Քաղաքացի ընտանիքը շատ տրամադիր չէ ուրիշների համար գործելու՝ փող աշխատելու մտօք: Նա աւելի կամենում է իր աշխատութեամբ պատրաստուած պիտոյքը ինքը գործադրել, կամ ինչպէս ասում են՝ ամբողջ տուն ստեղծել: Երբ մի հայ օրիորդին գովել են ցանկանում, ասում են, թէ նա ընդունակ է ամբողջ տուն գոյացնելու: Առհասարակ ամօթ է համարւում ընտանիքին պատկանող որևէ

է առարկայ ծախել. դա տեղի է ունենում միայն ծայրահեղ դէպքերում, այն էլ ծածուկ կամ միջնորդների ձեռքով:

Միւս կողմից, որովհետեւ ընտանիքում պատրաստած բարիքները մեծ մասամբ չեն կարող եւրոպականների հետ մրցել, ուստի և ընտանիքի արհեստագործութիւնը չէ կարելի իսկական մտքով «տնային արդիւնագործութիւն» համարել, որպիսին օրինակ տեղի ունի Ռուսաստանի գիւղերում: Սակայն տեղ-տեղ օրինակներ կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հայ ընտանիքը որոշ պայմաններում կարող էր մրցել օտար արդիւնագործութեան հետ:

Վերցնենք օրինակ «թուռի» արհեստագործութիւնը Եամախում:

Թուռը մետաքսաթելից գործած կանացի գլխաշոր է, որը մի մետր կամ աւելի երկարութիւն է ունենում և փոքր ինչ պակաս կամ նոյնքան լայնութիւն: Գինը 5-ից մինչև 15 բուբլի և աւելի, նայելով կշիռին, նրբութեանը և սպիտակութեանը (եթէ ներկուած չէ): Օրիորդները և ջահել հարսները թուռ սպիտակ են ծածկում կամ կարմիր, իսկ այլի կանայք կամ պառւանները կանաչ կամ կապույտ:

Թուռ գործում են Եամախում բոլոր հայ ընտանիքներում, բայց ոչ մի մահմեդական կին չէ հասկանում այդ արհեստը:

Թուռ գործում են միւլով և կեռասեղով: Յարմարութեան համար գործ են անում այսպէս անուանուած «գէզգահը»-ը, որ ներկայացնում է մի եռանկիւնի պրիզմա, կաւից, երբեմն էլ քարից շինած: Պրիզման ընկած է մի երեսի վրայ, որի հակառակ կողի ծայրերում թաղած են երկու կտոր եղեգն կէս-կէս արշին երկայնութեամբ: Եղեգները ուղղահայեաց են տնկած լինում: Նրանց մէջ կապած է մի թել, որից կապում են թուռի ծայրը և որքան գործում են, փաթաթում են եղեգներին: Իւրաքանչիւր տան մէջ կարելի է գտնել մէկ կամ մի քանի այդպիսի գէզգահներ: Թուռ գործող կինարմատը ծալապատիկ նստում է դռակի վրայ և դնում է գէզգահը իւր հանգէպ:

Ինքը - գործը՝ համարուած է աչքերին վնասակար և սիրտ մաշող, ուստի հարուստ կանայք հազիւ են նրանով զբաղուած. իսկ չքաւոր ընտանիքներում լաճախ են թող գործում: Անընդհատ աշխատելով, մի կին կարող է վերջացնել ամսական մէկ թուո, բայց շատ անգամ գործը ամիսներ է տւում, որովհետեւ միայն ազատ ժամանակն են նուիրում նրան: Երբ թուոը արդէն ամբողջութեամբ գործուած է, եփում են նրան սապոնաջրում: Որքան սպիտակ և փայլուն (արծաթափայլ) դուրս գալ թուոը եփելուց լետոյ, նոյնքան տւելի արժէք է ունենում. որքան դեղնադոյն է լինում, այնքան պակաս է գնահատուած:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽՍ.

ՎԱՐՊԵՏԻ ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Շատ ընտանիք է, որ գիւղացին այնպիսի բարիքներ է պատրաստում, որոնք իւր ընտանիքին հարկաւոր են: Բայց կան հազարաւոր անհատներ, որ նոյն կամ աւելի եռանդով և ոյժ գործ դնելով, այնպիսի բարիքներ են պատրաստում, որոնց իրանք ոչ մի դէպքում չեն գործադրելու: Այստեղ, ի հարկէ, նրանք ի նկատի ունին նախ և առաջ ոչ թէ պատրաստուող առարկան, այլ այն վարձատրութիւնը, որ իրանց աշխատանքի (փութաջանութեան, չարչարանքի, փորձառութեան...) համար պիտի ստանան: Այդպիսի տնհատներէց է կազմուած արհեստաւորների դասակարգը, որ բաւական բազմաթիւ է հայոց աշխարհում (հայաբնակ գիւղերում): Ամենուրեք գտնում ենք նրանց եռանդով աշխատելիս, մերթ իրանց խրճիթում (ուրիշների համար), մերթ գիւղից գիւղ թափառելիս, մերթ պարբերական շուկաներում, մերթ քաղաքի մշտակալ արհեստանոցներում:

Եւ ահա հարց է ծագում, թէ ինչ պատկեր է ներկայացնում այդ դասակարգը, որտեղից է նա ծագում, ինչ ձև-